

TEXTO SOBRE TEXTO. AS REVISIÓN BBLIOGRÁFICAS EN TRABALLO SOCIAL

Laura Novelle López
Especialista en Xestión Documental e consultora
Contacto: lauranovelle@gmail.com

RESUMO:

Este artigo presenta unha reflexión conceptual e metodolóxica sobre os artigos de revisión bibliográfica en traballo social. Ofrece instrumentos e técnicas para abordalos con éxito, así como recursos de investigación e solucións prácticas ás incorreccións máis comúns neste tipo de publicacións científicas. Escribir sobre o xa escrito é moito máis que un xogo de palabras ou un exercicio intelectual baleiro de contido. Serve para facer avanzar os ámbitos de coñecemento mediante a posta ao día e a crítica profunda e sistemática dos achados das ciencias sociais.

PALABRAS CLAVE:

Artigo de revisión, revisión bibliográfica, literatura científica, metodoloxía das ciencias sociais, redacción científica.

RESUMEN:

Este artículo presenta una reflexión conceptual y metodológica sobre los artículos de revisión bibliográfica en Trabajo Social. Ofrece instrumentos y técnicas para abordarlos con éxito, así como recursos de investigación y soluciones prácticas a las incorrecciones más comunes en este tipo de publicaciones científicas. Escribir sobre lo ya escrito es mucho más que un juego de palabras o un ejercicio intelectual vacío de contenido. Sirve para hacer avanzar los ámbitos de conocimiento mediante la puesta al día y la crítica profunda y sistemática de los hallazgos de las Ciencias Sociales.

PALABRAS CLAVE:

Artículo de revisión, Revisión bibliográfica, Literatura científica, Metodología de las Ciencias Sociales, Redacción científica.

ABSTRACT:

This paper presents a conceptual and methodological reflection about literature review documents in Social Work. It offers tools and techniques to address them successfully, as well as research resources and practical solutions to the most common mistakes in this kind of scientific publications. The activity of writing about what is already written is more than a play on words or an intellectual exercise without content. Literature reviews serves to advance of knowledge through updating and deep and systematic criticism of Social Sciences' findings.

KEYWORDS:

Literature review, Bibliographical review, Scientific literature, Methodology of Social Sciences, Scientific writing.

1. INTRODUCCIÓN. NATUREZA DA INVESTIGACIÓN BIBLIOGRÁFICA

1. Concepto e tipoloxía

A lectura crítica de bibliografía sobre un tema resulta unha parte fundamental de calquera investigación. Dada a inxente cantidade de información científica que sae do prelo cada ano, seleccionar e ler publicacións constitúe un punto de partida básico do proceso de construír coñecemento. Pero a revisión bibliográfica non é só escribir sobre o xa escrito. Como tipoloxía propia dentro dos artigos científicos, resposta á necesidade de recompilar e analizar a produción científica dun determinado ámbito de acordo cuns obxectivos e cuns procedementos que garantan a súa rigurosidade e utilidade. Por artigo de revisión entendemos

A operación documental de recuperar un conxunto de documentos ou referencias bibliográficas que se publican no mundo sobre un tema, un autor, unha publicación ou un traballo específico. É unha actividade de carácter retrospectivo que nos achega información acoutada a un período determinado de tempo (Guirao Goris, 2015: 2)

É un estudo bibliográfico no que se recompila, analiza, sintetiza e discute a información publicada sobre un tema, que pode incluír un exame crítico do estado dos coñecementos reportados na literatura (Cué Brugueras et al., 1996: 87)

Trátase, polo tanto, dun produto documental cuns obxectivos e propósitos ben determinados. Non debe confundirse cun mero resumo de investigacións precedentes ou, aínda peor, coa apropiación de achados alleos refundidos nun novo texto. Para ser realmente un documento cientificamente útil e publicable, ten que presentar as seguintes características:

- a) Debe ser sintético, utilizando só aqueles documentos que realmente supoñan unha achega decisiva, sen referencias irrelevantes.
- b) Debe resaltar os documentos consultados que máis axudan a comprender o obxecto da investigación.
- c) Debe presentar os coñecementos de forma crítica, indicando as súas limitacións e amosando as posibles lagoas metodolóxicas.
- d) Debe ser actual. En xeral, centrarse nun prazo de 5 anos garante un nivel de actualidade axeitado. Acéptanse publicacións de ata 10 anos anteriores ao momento de publicación do artigo de revisión, dependendo do tema en cuestión e da cantidade de información dispoñible. Neste cómputo non se contan estudos emblemáticos, como unha forma de homenaxe constante ás achegas que abriron camiño na especialidade e teñen influído enormemente no desenvolvemento disciplinar.

Táboa 1.

Tipoloxía das revisións bibliográficas.

Tipo	Comentario
Exhaustiva	Ofrece ampla bibliografía comentada. Son artigos bastante longos e moi especializados. Non ofrecen información precisa a un ou unha profesional interesado en responder a unha pregunta de investigación específica.
Descritiva	Proporciona unha posta ao día sobre conceptos útiles en áreas en constante evolución. Son moi empregadas na didáctica das ciencias sociais e tamén interesarán a persoas de ámbitos relacionados, porque ler boas revisións é un xeito eficaz de estar actualizado ou actualizada nunha esfera de investigación de interese.
Avaliativa	Resposta a unha pregunta específica moi concreta sobre aspectos etiolóxicos, diagnósticos, clínicos ou terapéuticos. Este tipo de revisións son as que actualmente coñecemos como preguntas clínicas baseadas na evidencia científica (MBE)
De casos clínicos	Presenta a exposición dun caso clínico, coas intervencións terapéuticas realizadas. A narración do caso aparece complementada cunha revisión de opcións terapéuticas e coa formulación de preguntas de evidencia clínica axustadas ao caso.

Nota: Fonte: Readaptado a partir de Guirao Goris (2015)

Desde a aparición da metaanálise como técnica de interpretación de resultados, existe certa confusión entre este concepto e o de revisión sistemática. A metaanálise é a combinación cuantitativa, mediante as técnicas estatísticas axeitadas, dos resultados de investigacións anteriores

(polo xeral publicadas como artigos orixinais). Na liña do exposto por autores como Guirao, Olmedo e Ferrer (2008) ou Giménez (2012) consideramos que a metaanálise é un tipo de deseño metodolóxico en si mesmo, no que as unidades de análise son estudos orixinais publicados previamente sobre o tema de interese. Dado que resposta a unha concepción metodolóxica diferente, pode clasificarse como investigación orixinal, e non revisión de literatura.

1.2. Achegas á investigación

A importancia das investigacións bibliográficas non debe desdeñarse, nin sequera en ámbitos experimentais como Ciencias da Saúde ou Ciencias Sociais. Seguindo a Icart e Martínez (1991) sería ilóxico que cada individuo que propón estudar un problema o fixera ignorando o saber acumulado. Pero ademais desta primeira razón de sentido común e ansia de saber, hai outras igualmente relevantes para o investigador ou a investigadora:

A partir da lectura do xa escrito, o investigador pode centrar o seu tema de interese formulando obxectivos, problemas ou hipóteses concretas, pode situar o seu estudo dentro de marcos teóricos determinados que lle permitirán axeitadamente os seus datos e obter información sobre os demais compoñentes do proceso de investigación (...). Non coñecer esa información pode levar o investigador a percorrer camiños que se sabe que son improdutivos, a investir esforzos en verificar algo que xa foi profusamente investigado ou a afirmar gratuitamente a orixinalidade dun estudo, cando en realidade esa novidade non é tal (...) Unha inadecuada documentación pode levar o investigador a emprender estudos escasamente relevantes para o desenvolvemento teórico e práctico da disciplina, non actuais, illados e difíciles de interpretar e de integrar no “corpus” de coñecementos xa existente; pode que utilice instrumentos non válidos etc. (Richart et al., 2001: 19)

A investigación de base bibliográfica utiliza diversas técnicas de localización e tratamento de información, e enténdese como parte fundamental do proceso de investigación científica. Trátase dun tipo de procedemento que se realiza en forma ordenada e con obxectivos precisos, coa finalidade de lle servir de alicerce á construción de coñecementos. Seguindo a Pedraz (2004), Hartley (2009) Merino Trujillo (2011) e Martínez (2016), a investigación bibliográfica permite:

- a) Afondar na explicación das razóns das escollo do tema de investigación que é o foco da revisión.
- b) Coñecer o estado actual do tema: que se sabe, como se acadaron esas certezas e que aspectos quedan por investigar.
- c) Identificar o marco de referencia, as achegas teóricas e metodolóxicas sobre un tema, e as definicións conceptuais e operativas das variables estudadas.

- d) Descubrir os métodos de recolección e análise dos datos utilizados.
- e) Contar con elementos para a discusión crítica, onde se compararán os resultados que permita obter a revisión cos dos estudos previos.
- f) Aforrar tempo e esforzo na lectura de documentos primarios, axudando aos lectores a preparar os seus propios documentos de investigación ou docencia.
- g) Contribuír a superar as barreiras idiomáticas.

2. FACER INVESTIGACIÓN BIBLIOGRÁFICA EN TRABALLO SOCIAL

2.1. As fontes de información

Unha ferramenta fundamental para seleccionar e acceder aos artigos científicos son as bases de datos. Segundo Date (2000), unha base de datos é un sistema informático de rexistros co propósito de almacenar, manter e xerar información, que está sistematizada en táboas cunha orde establecida. É dicir, son ferramentas informáticas complexas que permiten gardar, ordenar, procesar e presentar os datos coas seguintes vantaxes:

- Facilitan as tarefas de investigación, ao acumular e darlle acceso a moita información en pouco espazo.
- Sistematizan os datos de acordo coas necesidades do proxecto ou entidade produtora.
- Realizan procuras a partir de diferentes criterios.
- Procesan datos de forma cuantitativa e cualitativa.
- Interrelacionan os resultados utilizando distintas variables.
- Permiten actualizar fácil e rapidamente a información.
- Son extensibles mediante módulos e son compatibles con outras bases de datos.

En xeral todas as bases de datos bibliográficas actuais son relacionais. Caracterízanse por conter rexistros con información básica sobre:

- a) Identificación inequívoca dos documentos (xeralmente artigos): título, tipo de documento, idioma, palabra clave, descritores, volume, número e páxinas.
- b) Fonte de onde proveñen (principalmente revistas científicas): título, ano de publicación e temática.
- c) Autoría, institución de inscrición e país.

A cada documento ou fonte asígnanselle descritores que axudan a clasificalos e poden ser utilizados posteriormente como referencia para recuperalos nas procuras. Os índices máis completos tamén conteñen resumos, referencias, citas, enlaces a documento en texto completo (xa sexa en modo libre ou mediante pago), documentos relacionados, análises bibliométricas sinxelas (contas de autores, temas, países, tipo de documento, idioma e descritores) ou complexas (citación, vida media e índice H, catálogos e tesauros), así como ferramentas electrónicas para gardar, etiquetar, almacenar, sistematizar, analizar e manexar as referencias recuperadas.¹

Deseñar unha estratexia de procura axeitada resulta básico para ter éxito e obter un estudo bibliográfico de calidade. O investigador ou a investigadora debe seleccionar con coidado as palabras clave que vai utilizar. Como xa indicamos noutro lugar (Novelle, 2015), trátase dos termos máis representativos do contido dun documento, que permite asignarlle un tema ou materia determinados. Ter claras as palabras clave aforra tempo e lecturas cando hai que manexar un número moi elevado de referencias. O seu número é variable (entre 3 e 6, normalmente), e teñen un valor puramente documental. Deben ser precisas (pouco xenéricas) e pertinentes (axeitadas ao ámbito de estudo). Ás veces é preciso adxectivalas, pois, como vimos, as confusións terminolóxicas non teñen cabida na linguaxe científica. Velaquí dous exemplos: se nos referimos a nenos e nenas exclusivamente no ámbito legal é máis apropiado usar menores; no ámbito da dependencia, especificar se cando nos referimos a coidados, estes son formais ou informais. Tamén debemos ter presente que traspasar termos dunha lingua a outra non é tarefa sinxela: o investigador e a investigadora debe esforzarse por buscar o equivalente científico real na outra lingua na que aparece o resumo (habitualmente o inglés). Un caso moi claro é a tradución de coidador: en inglés é *caregiver* (=persoa que coida doutra), nunca *caretaker* (=conserxe ou coidador dun edificio). A semellanza entre palabras pode non ser equiparable respecto dos significados.

Na seguinte táboa sintetizamos as bases de datos máis usuais para o ámbito das Ciencias Sociais e o Traballo Social.

¹ O factor de impacto busca medir a repercusión dunha determinada revista na comunidade científica do seu ámbito. É calculado anualmente polo ISI (Institute for Scientific Information). Cóntanse as citas que reciben durante o dito ano todos os documentos publicados na revista nos dous anos anteriores. O número total de citas é o numerador. A continuación cóntanse todos os *items citables* publicados na revista neses mesmos anos, que constitúen o denominador. O factor de impacto obtense dividindo o numerador entre o denominador. Os factores de impacto das revistas determinan, directa ou indirectamente, a asignación de fondos económicos a proxectos de investigación, promocións académicas, complementos salariais etc. Pode dicirse que este indicador inflúe de xeito decisivo na xeración de novo coñecemento e na orientación das liñas de investigación (Campanario, 2006). Hai que mencionar tamén que aspectos como os distintos patróns de citación, a categoría temática ou o idioma condicionan enormemente o factor de impacto dunha revista (Cabezas e Torres-Salinas, 2014).

Táboa 2.

Bases de datos bibliográficas de utilidade para Traballo Social.

Nome	Comentario	Tipo de cobertura
CSIC	Inclúe as bases de datos bibliográficas ICYT, ISOC e IME. Recolle a produción científica española desde 1970 en adiante	Interdisciplinar
Teseo	Presenta información e amplo resumo das teses de doutoramento defendidas en universidades españolas desde 1976. Non permite acceso a texto completo.	Interdisciplinar
Dialnet Plus	Portal de información para a difusión das revistas españolas (actualmente preto de 10.000), creado pola Universidade da Rioxa. Dispón de buscador por autores ou por revistas. Algúns artigos a texto completo.	Interdisciplinar
Directory of Open Access Journals (DOAJ)	Directorio de revistas científicas de acceso aberto, de acordo a criterios de calidade editorial. Acceso gratuito a artigos a texto completo. Dispón de buscador e filtros de procura.	Interdisciplinar
Latindex	Sistema de información académica, sen fin de lucro e de consulta gratuita de revistas de 23 países de Europa e Iberoamérica	Interdisciplinar
Psicodoc	Artigos, comunicacións a congresos e libros sobre Psicoloxía e ciencias afíns procedentes de España e Iberoamérica, desde 1975 ata a actualidade.	Especializada
Scientific Library Online (ScieLo)	Biblioteca virtual de revistas científicas españolas de Ciencias da Saúde seleccionadas de acordo con criterios de calidade preestablecidos.	Especializada
Applied Social Sciences Index and Abstracts (ASSIA)	Resumos e índices de máis de 500 revistas e publicacións periódicas de máis de 16 países. A temática abarca servizos sociais, psicoloxía, socioloxía, educación economía, política e relacións interraciais.	Especializada
Social Services Abstract	Ofrece resumos de máis de máis de 1300 publicacións relacionadas co Traballo Social, servizos ás persoas e áreas similares, como benestar social, política social e desenvolvemento comunitario	Especializada
Proquest Social Sciences Premiun Collection	Permite consulta e acceso a referencias bibliográficas de publicacións procedentes de varios miles de editoriais. Contén ademais actas de congresos, todas as publicacións de Medline e publicacións en acceso aberto, de 1996 en adiante.	Especializada
Iberlex	Ofrece acceso a texto completo das disposicións aparecidas no BOE desde 1968, sentenzas do Tribunal Constitucional e referencias das leis autonómicas e dos Regulamentos da UE aparecidos na Serie L do DOCE/DOUE desde 1986.	Especializada

Nota: Fonte: Elaboración propia

2.2. Criterios de selección

Como ben indica Martínez (2016) a información debe recollese conforme a tres criterios básicos de selección: pertinencia, exhaustividade e actualidade. Vexámolos polo miúdo:

- a) O criterio de pertinencia implica que as fontes consultadas deben ser acordes co tema de investigación e cos seus obxectivos, en tanto acheguen coñecementos, enfoques, teorías, conceptos e/ou experiencias significativas para fundamentar a propia investigación.
- b) O criterio de exhaustividade implica que as fontes consultadas deben ser todas as posibles, necesarias e suficientes para fundamentar a investigación, sen excluír ningunha que presente achegas á finalidade desta. Así, debe permitir unha enumeración e/ou clasificación das fontes consultadas segundo os obxectivos específicos da revisión.
- c) O criterio de actualidade implica que as fontes consultadas deben ser o suficientemente actuais como para asegurar que reflicten os últimos avances ou achados da disciplina e/ou os antecedentes empíricos máis pertinentes referidos a sucesos ocorridos no pasado recente ou no momento presente.

2.3. Xestión da información e pautas de traballo

A estrutura dun artigo científico está suxeita a unha articulación máis ou menos fixa que xa expuxemos con profundidade noutro lugar (Novelle, 2015). Unha vez establecida esta, convén ter presentes una serie de indicacións para traballar eficazmente coa información recompilada:

- **Orientación a obxectivos.** Facer un plan de investigación previo axuda a manexar con eficacia o que se quere buscar e evita distraccións. A lectura recreativa faise por pracer, pero a lectura académica nunca pode ser inxenua. Sempre hai que ler cunha finalidade.
- **Exercicio sistemático de lectura selectiva.** Na lectura recreativa o texto desprégase ante o lector ou a lectora, pero na lectura académica é o lector ou a lectora quen debe ir ao encontro co texto. En función dos obxectivos establecidos, o investigador ou a investigadora decide que ler e en que orde, relacionando as lecturas co que lle interesa contar ou resaltar no seu artigo. A técnica mellora coa práctica: canta máis lectura selectiva se faga, máis rapidez de execución se gaña.
- **Manter sempre a información baixo control.** Ás veces, a produción de artigos sobre un tema é inmensa. En caso de sobreabundancia de información, deben escollerse criterios válidos para seleccionala.

Exemplos: ano de publicación, idioma ou cobertura (nacional, internacional, europea, mundial...).

- **Procedementos lóxicos e coherentes de traballo.** É importante que cada investigador ou investigadora desenvolva unha estrutura persoal e propia que outorgue lóxica a toda a información analizada. Calquera método de organización é válido, sempre que resulte útil e estea ordenado de acordo a un criterio consistente (temático, alfabético...). Debe usarse de maneira continua e coherente durante todo o proceso. Resulta fundamental para poder traballar comodamente con moita información sen ter que memorizar ou perder datos importantes.
- **Meticulosidade e respecto pola ética científica.** Debe perseguirse a calidade e á adecuación ao tema en todo o material utilizado. Convén desconfiar sempre de fontes anónimas, sen bibliografía final ou das que non sexa posible comprobar a procedencia. Recoméndase extremar a atención cos fragmentos que se copien literalmente para facer citas (incluídos autores e autoras, procedencia e páxina). Se non se presentan todos os datos, estaríamos ante un plaxio por descoido. Ao redactar, debe quedar moi claro cando fala o autor ou a autora do artigo de revisión e cando toma prestadas ideas de outros ou outras. Hai diversas formas de facelo: comiñas, dobre sangrado, tamaño de letra diferente ou tipografía distinta. Plaxiar é un delito contra a propiedade intelectual e non se admite en ningún caso.
- **Enfoque de análise crítica.** Investigar é un proceso que debe deixar en quen o practica algunha pegada persoal, sexa cal for o resultado. Agárdase que o investigador ou a investigadora interprete o que os autores e autoras e documentos din e as súas implicacións. Non debe limitarse simplemente a reproducir, senón que é recomendable incorporar achegas propias: sacar á luz problemas, facer preguntas, sinalar desviacións ou lagoas bibliográficas ou establecer as súas propias conclusións.

2.4. Erros máis comúns

Realizar redacción científica é un proceso complexo que require adestramento e práctica. Para un investigador ou investigadora novel, enfrontar o momento de redactar xera moita inseguridade; é frecuente confundir a orde ou xeito de exposición dos contidos dentro do artigo que será o produto final de investigación. Para evitar perdas de tempo e sorpresas desagradables dos comités editoriais, presentamos os erros máis comúns e como evitalos:

- **Desconcertar o lector ou a lectora.** Non se recomendan expresións arrevesadas ao propoñer hipóteses: o lector ou a lectora ten que saber en todo momento que pretende o artigo e con que métodos ou

ferramentas se vai acadar. Así mesmo, tampouco se debe repetir o título no corpo do texto nin expoñer a solución ao problema antes de tempo (debe ir sempre nas conclusións, sen excepcións).

- **Exceso de lonxitude nas estruturas da escrita.** As oracións extensas son xeralmente máis difíciles de entender que as curtas: canto máis longa é a oración meirande é a probabilidade de que o suxeito e o verbo se afasten, ou de que a oración conteña tanta información que o lector ou a lectora esqueza o importante. Este erro neutralízase relendo a miúdo o escrito para repasar a puntuación e acurtar convenientemente aquelas frases que se vaian alongando. O redactor ou a redactora nunca debe perder o control do texto.
- **Uso inconsciente da dobre negación.** É moi común na linguaxe cotiá: *non falta ninguén, non sei nada, non é imposible* etc. Malia que habitualmente a dobre negación non lle afecta ao sentido dunha oración coloquial, o seu uso na redacción científica debe evitarse porque a expresión positiva é máis precisa, clara e concisa. Así o vemos nestes exemplos:² **Esta característica non está presente en ningún suxeito* fronte a *Esta característica está ausente en todos os suxeitos* ou **Non hai ningún tipo de nesgo* fronte a *Non hai nesgo*.
- **Enunciacións vagas.** O tema debe ser preciso e a idea central (tamén chamada idea control) debe ser clara e concentrada nun aspecto particular. Así o vemos nas seguintes oracións temáticas: **Beber café é malo* fronte a *Beber máis de catro cuncas de café ao día pode ser nocivo para as mulleres xestantes*. Igualmente, frases como **Numerosos estudos demostran que...* restan calidade ás argumentacións. Cantos estudos? Con que resultados? As evidencias nunca deben quedar no anonimato. Cando se trata de dar datos, cifras ou feitos científicos, hai que achegar autores e fontes fiables que avalen o que se está a expoñer.
- **Enunciacións contraditorias.** O investigador ou a investigadora debe asegurarse de non defender unha idea e a contraria. Xera caos e sensación de que non sabe o que está facendo. En toda investigación o investigador ou a investigadora toma partido dalgún xeito e, xa que logo, convén reunir todas as evidencias a prol da idea central. Debe repasarse o texto todas as veces que sexa necesario para reforzar as partes que estean máis febles.
- **Ideas circulares e parágrafos de recheo.** Un dos grandes temores do investigador ou a investigadora novel é non saber expresar as ideas, o que con frecuencia desemboca en sucumbir á presión por encher

¹ En todo o apartado, distinguimos mediante asterisco a opción non recomendada.

páxinas. A simplicidade e a capacidade de facer sinxelo un tema difícil tamén son valores moi apreciados nos textos académicos. Se non hai nada máis que engadir, o mellor é poñer punto e á parte e pasar a outra cousa. As frases baleiras e as obviedades non achegan nada, como observamos en: **Así pois, e en base tanto ás evidencias derivadas da nosa propia experiencia, como ás evidencias externas que recomendan...* fronte a *Dado que as evidencias derivadas da nosa propia experiencia e as evidencias externas recomendan...* (tomado de Ferriols e Ferriols, 2005). Escribir moito non sempre é sinónimo de escribir mellor.

- **Descontextualizar os resultados.** Hai que ter en conta que fan falta moitos anos e moita experiencia en investigación para obter grandes achados que sexan xeneralizables. Uns achados reducidos ou limitados non son intrinsecamente peores, se o investigador ou a investigadora é consciente disto e aprende a manexalos coa xusta cautela. Deben facerse afirmacións coherentes co atopado na propia investigación, sen estendelas á lixeira a outros ámbitos ou territorios (salvo que se dispoña de argumentos sólidos para probalas). Hai que ser unha persoa honesta e mencionar as limitacións do estudo ou as posibles vías de mellora no futuro. Por outra banda, Ferriols e Ferriols (2005) sinalan tamén o perigo da tendencia contraria: a estrutura defensiva ou interese continuo en evitar expresións taxativas. Un exceso de protección sobre as liñas argumentais pode sementar dúbidas sobre os resultados e restarlle importancia á investigación realizada. Así, é importante atopar un punto medio que lle permita ao lector/a facerse unha idea cabal da importancia dos resultados.
- **Tomar atallos pola vía rápida do plaxio.** Non citar adecuadamente prexudica sempre o investigador/a porque transmite descoñecemento do campo de estudo ou, aínda peor, falla de honradez profesional. Nunca está xustifico copiar, aínda que sexa sen intención (xa falamos liñas atrás do plaxio por descoido). Tomar ideas alleas como se foran propias non só atenta contra a ética, senón que é un delito e causa incontestable de rexeitamento dun texto en trámite de publicación. Incluír créditos axeitados cara a outros investigadores e investigadoras non lles restan valor aos achados, senón que os enriquece e reforza. Alongar ou acurtar artificialmente unha listaxe de referencias tamén se considera plaxio oculto. É perceptivo incluír só o que se cita no corpo da investigación. Poden facilitarse máis referencias, sempre que quede claro que son complementarias e non están no texto orixinal.

Para rematar sintetizamos nunha táboa os tipos de erros máis usuais en cada apartado do artigo de revisión.

Táboa 3.

Incorreccións máis comúns en cada un dos apartados do artigo de revisión bibliográfica.

Apartado	Erro que hai que evitar
Introdución	<ul style="list-style-type: none"> ☒ Iniciar a introdución definindo aspectos amplamente coñecidos. ☒ Facer unha revisión demasiado extensa do tema que se vai tratar. ☒ Incluír citas escasas, excesivas ou desactualizadas. ☒ Non incluír o/s obxectivo/s ou facelo de maneira non axeitada. ☒ Non xustificar o estudo.
Material e métodos	<ul style="list-style-type: none"> ☒ Non identificar o deseño do estudo. ☒ Non describir o proceso de captación dos suxeitos. ☒ Non informar da asignación dos suxeitos aos grupos de estudo. ☒ Definir variables que logo non se utilizarán na análise. ☒ Incluír información que debe ir nos resultados. ☒ Omitir as probas estatísticas utilizadas.
Resultados	<ul style="list-style-type: none"> ☒ Incluír información non relacionada cos obxectivos do estudo. ☒ Omitir información relevante ou duplicar información xa expresada a través de táboas, figuras etc. ☒ Presentar os resultados sen unha secuencia lóxica. ☒ Anticipar a interpretación, sen ofrecer análise. ☒ Presentar de forma non axeitada os resultados estatísticos. ☒ Non citar no texto todas as táboas e figuras.
Discusión	<ul style="list-style-type: none"> ☒ Repetir a análise, sen ofrecer interpretación. ☒ Obviar a discusión e facer un resumo do traballo (ora extenso, ora conciso). ☒ Non relacionar os resultados coas hipóteses e obxectivos do artigo. ☒ Non confrontar os resultados con outros estudos similares. ☒ Non comentar as limitacións do deseño. ☒ Descontextualizar a importancia dos achados (por sobreestimación ou subestimación).

Nota: Fonte: Readaptado a partir de Force e Andreu (2011)

3. CONCLUSIÓNS

O compromiso cunha produción científica rigorosa resulta indispensable para o avance das Ciencias Sociais. Así, os artigos de revisión bibliográfica cumpren importantes funcións na diseminación do coñecemento, como xa vimos. Porén, o científico ou a científica social debe ter moi claras as implicacións teóricas e metodolóxicas deste tipo de artigos científicos co obxectivo de realizar produtos de calidade, publicables e eticamente responsables.

A abordaxe dun artigo de revisión bibliográfica non é unha tarefa sinxela, pois require perfilar aínda máis —se cabe— o método científico. É moi importante contar con instrumentos que axuden a guiar o traballo do investigador ou da investigadora e lle eviten desviacións ou incorreccións graves que boten a perder o esforzo realizado. Ofrecemos dous exemplos de material práctico. A ficha de síntese e baleirado das investigacións primarias (anexo 1) servirá para recompilar ordenadamente toda a información consultada e facilitar as tarefas de comparación. Unha vez redactado o borrador inicial, a ficha de autoavaliación (anexo 2) permitirá ter claros os contidos mínimos esixibles, repasar a estrutura e detectar a tempo carencias ou inconsistencias metodolóxicas. Por outra banda, proporcionaralle seguridade ao investigador ou á investigadora menos experimentado e reducirá o risco de rexeitamento da publicación.

Escribir sobre o xa escrito é, xa que logo, moito máis que un xogo de palabras ou un exercicio intelectual baleiro de contido. Serve para facer avanzar os ámbitos de coñecemento mediante a posta ao día e a crítica profunda e sistemática dos achados das Ciencias Sociais. Por iso, require dunha técnica específica que, ben aplicada, pode converter as revisións bibliográficas en auténticas ferramentas de futuro, compases cos que guiar os vieiros aínda non percorridos pola investigación.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Cabezas Clavijo, A. e Torres-Salinas, D. (2014). *Manual introductorio: políticas científicas e indicadores bibliométricos*. [s.l.]: EC3Metrics Spin Off. Universidad de Granada.
- Campanario, J.M. (2006). *El factor de impacto en las revistas académicas: preguntas y respuestas* [En liña]. Universidad de Alcalá de Henares. Recuperado de: <http://www3.uah.es/jmc/factordeimpacto.pdf>
- Cué Brugueras, M., Díaz Alonso, G., Díaz Martínez, A.G. e Valdés Abreu, M.C. (1996). El artículo de revisión. *RESUMED*, 9 (2): 86-96.
- Date, C.J. (2000). *Introducción a los sistemas de bases de datos*. Madrid: Prentice Hall.

- Ferriols Lisart, R. e Ferriols Lisart, F. (2005). *Escribir y publicar un artículo científico original*. Barcelona: Ediciones Mayo.
- Force, E. e Andreu, L. (2011). Claves para la elaboración de un artículo científico. *Nursing*, 29 (10): 60-61.
- Giménez, A. (2012). ¿Qué es un metaanálisis? ¿y cómo leerlo? *Biomedicina*, 7(1): 16-27.
- Guirao Goris, J.A. (2015). Utilidad y tipos de revisión de literatura. *ENE: Revista de Enfermería*, 9(2): 1-14.
- Guirao Goris, J.A., Olmedo Salas, A. e Ferrer Ferrandis, E. (2008). El artículo de revisión. *Revista Iberoamericana de Enfermería Comunitaria*, 1 (1): 1-24.
- Hartley, J. (2009). *Academic Writing and Publishing. A practical handbook*. London: Routledge.
- Icart, M.T. e Martínez, G. (1991). La búsqueda bibliográfica en el trabajo científico. *Enfermería Clínica*, 1: 147-152.
- Martínez Rodríguez, L.J. (2016). *Cómo buscar y usar información científica: Guía para estudiantes universitarios 2016*. Santander: Biblioteca de la Universidad de Cantabria (ed. rev. e act.).
- Merino Trujillo, A. (2011) Como escribir documentos científicos (Parte 3). Artículo de revisión. *Salud en Tabasco*, 17(1-2): 36-40.
- Novelle, L. (2015). Redacción científica aplicada ao traballo social: estratexias para a produción e xestión da información. *Fervenzas. Revista Galega de Trballo Social* 18(1): 7-28.
- Pedraz, A. (2004). La revisión bibliográfica. [En liña] *Nure Investigación*, 2 (febreiro). Recuperado de:
<http://www.nureinvestigacion.es/OJS/index.php/nure/article/view/127/114>
- Richart Martínez, M., Cabrero García, J., Tosal Herrero, B., Romá Ferri, M.T. e Vizcaya Moreno, M.F. (2001). *Búsqueda bibliográfica en enfermería y otras ciencias de la salud: bases de datos en Internet*. Alicante: Publicaciones de la Universidad de Alicante.

ANEXOS

ANEXO 1. Modelo de ficha de síntese bibliográfica

Autor e ano	Título	Obxectivo	Mostra	Intervención	Método	Resultados	Achados

Fonte: Readaptado a partir de Merino Trujillo (2011)

ANEXO 2. Modelo de ficha de autoavaliación de calidade

ÍTEM	SI	NON
1. Está/n especificado/s claramente o/s obxectivo/s da revisión?		
2. Están identificadas fontes e bases de datos analizadas e a súa cobertura temporal?		
3. Está/n especificada/s a/s estratexia/s de procura?		
4. Están definidos e explicados os criterios de selección?		
5. Están identificadas e descritas as variables estudadas?		
6. Está sintetizado o coñecemento actual sobre o tema de investigación?		
7. Foron correctamente avaliados os resultados dos estudos primarios?		
8. Identifica a revisión da bibliografía o baleiro existente na base de coñecemento?		
9. Hai unha crítica fundamentada aos estudos relevantes?		
10. As conclusións da revisión están fundamentadas nos datos analizados?		
11. Inclúense tamén as limitacións da revisión?		
12. A revisión presenta unha estrutura interna coherente?		
13. A redacción é clara, concisa e pertinente?		
14. Están axeitadamente recollidas as referencias bibliográficas?		

Fonte: Elaboración propia

